

Єщенко О.В.,

П'ятий апеляційний адміністративний суд

## ТЕОРЕТИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ КОНЦЕПТУ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ

*Стаття присвячена дослідженню концепту доступу до правосуддя в аспекті його теоретико-порівняльної характеристики. Зазначено, що станом на теперішній час відсутня єдність позицій з питань співвідношення понять «право на доступ до правосуддя» і «право на міжнародний захист», «право на доступ до правосуддя» і «право на справедливий суд». Встановлено, що право на доступ до правосуддя може розглядатися як право на звернення до суду (вужьке трактування), або як сукупність прав, пов'язаних з судовим процесом (широке трактування).*

*Виявлено перешкоди, які суперечили формуванню забезпечення права на доступ до правосуддя, а саме: 1) бар'єри, яких викликано недосконалістю процесуального законодавства (відсутність ефективного інституту групових позовів); 2) бар'єри, яких викликано недостатньою кількістю фактичних можливостей сторін (наприклад, брак фінансових ресурсів, відсутність належної юридичної підготовки, фактична нерівність з процесуальним опонентом (наприклад, державним органом)).*

*Зазначено, що право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд у сукупності забезпечують ефективний захист прав людини, однак мають бути наявними справедливі механізми їх забезпечення.*

*Здійснено розмежування понять «право на доступ до правосуддя» і «право на судовий захист». Встановлено, що їх зміст не ідентичний: 1) відповідно до концепції поняття «правосуддя» означає не тільки судові механізми захисту прав, а й інші, включаючи альтернативні засоби вирішення спорів; 2) право на судовий захист розглядається як право на захист порушених прав, на їх відновлення, тоді як право на доступ до правосуддя означає можливість участі в процесі, отже, коло суб'єктів даного права є ширшим.*

*Встановлено, що концепт доступу до правосуддя сформовано протягом тривалого історичного проміжку з врахуванням компоративної специфіки його унормування в міжнародних стандартах та практика. Можна припустити, що процес якісного наповнення «доступу до правосуддя» є динамічним процесом, що слідує стану та способів впорядкування суспільних відносин.*

**Ключові слова:** доступ до правосуддя, теоретико-правовий аспект, принцип, ідея, справедливий суд.

**Постановка проблеми.** Актуальність наукового обґрунтування постулатів, що стосуються доступу до правосуддя пояснюється комплексом політичних, економічних і соціальних перетворень, що відбуваються в нашій країні. В Україні на конституційному рівні закріплено поділ державної влади на три самостійні гілки й проголошено, що людина, її права і свободи є найвищою цінністю, а держава зобов'язана гарантувати їх захист. З цієї точки зору законодавча, виконавча і судова влади повинні бути однаково відкриті для громадян, оскільки вони здійснюють свою діяльність, в першу чергу, в інтересах своїх громадян. Рівень захищеності особистості з боку судової влади визначає ступінь гуманності, терпимості і самосвідомості суспільства. Проголошені в країні

реформи покликані закріпити ключові домінанти доступу до правосуддя, оскільки становлення правової держави і громадянського суспільства неможливе без ефективного і справедливого правосуддя. Саме можливість звертатися до суду за захистом від будь-яких незаконних зазіхань на права і свободи громадян – найважливіша умова розвитку сучасного демократичного суспільства.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Доктринальну основу дослідження становлять праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених щодо трактування доступу до правосуддя, зокрема, Ю. Битяка, І. Бойка, М. Булкат, А. Верещагіної, В. Гончаренка, Є. Дурнова, В. Єрмолаєва, В. Єршова, О. Зайчука, О. Кістяківського, О. Копиленка, М. Коротких, Р. Куйбіди, Т. Курас, О. Овча-

ренко, Л. Остафійчук, П. Музиченка, О. Нестерцової-Собакар, В. Сирих, В. Смородинського, І. Усенка, О. Ярмиша та інших. Проте, питання теоретико-порівняльного аспекту концепту доступу до правосуддя не в повній мірі розкрито.

**Метою статті** є дослідження теоретико-порівняльного аспекту концепту доступу до правосуддя.

**Виклад основного матеріалу.** Закріплення в національній та міжнародній правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, що відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язано з масштабними компаративістськими розробками щодо надання і правового регулювання доступу до правосуддя. Концепція доступу до правосуддя заснована на принципі рівності всіх перед судом і є гарантією його реалізації. В даний час вона все більше і більше входить як в міжнародну, так і національну практику держав і здійснює вагомий вплив на юридичну практику і правову політику, правотворчість, правовідносини і правосвідомість [1, с. 15; 2, с. 196].

Потрібно зауважити, що на сьогоднішній день питання про зміст доступу до правосуддя залишається відкритим [3, с. 18; 4, с. 80]. Відсутня єдність позицій з питань співвідношення понять «право на доступ до правосуддя» і «право на міжнародний захист», «право на доступ до правосуддя» і «право на справедливий суд». Право на доступ до правосуддя може розглядатися дуже вузько – тільки як право на звернення до суду, або дуже широко – з позиції поширеного в зарубіжній літературі «всеосяжного підходу» [3, с. 17]. Однією з причин такої відмінності в поглядах є те, що при аналізові права на доступ до правосуддя, як правило, джерела даного права (в формальному і матеріальному сенсах) не розглядаються окремо від джерел, які передбачають інші судові гарантії в сфері прав людини. Необхідно відзначити, що доступ до правосуддя є надзвичайно широким поняттям, яке на сьогодні розглядають як концепцію, принцип або право [5, с. 27].

Найбільш широке тлумачення права на доступ до правосуддя присутній в зарубіжній літературі. Італійський професор Ф. Франціоні визнає більш відповідним концепції доступу до правосуддя не тільки на звернення до суду, а й розгляд своєї скарги судом відповідно до загальноприйнятих стандартів справедливості [6]. Більш того, зарубіжними авторами відзначається тенденція до розвитку теорії доступу до правосуддя «від стандартів справедливого процесу до стандартів

справедливого результату» [3, с. 56]. Таке широке тлумачення в зарубіжній літературі може мати дві взаємодоповнюючих підстави.

Перша пов'язана з різницею мови, використовуваного для позначення розглянутого права. Традиційно термін «правосуддя» характеризувався прямим відношенням до суду. Першим значенням даного слова є діяльність судових органів. Справедливість і правосуддя пов'язані між собою загальним коренем, але не є рівнозначними [7, с. 223]. В англійській мові поняття правосуддя виражається словом justice, що позначає також справедливість, тому доступ до правосуддя в той же час означає доступ до справедливості. Справедливість є потенційно всеохоплюючою характеристикою. Один з відомих дослідників правового регулювання принципу відмови в правосудді в міжнародному праві При тлумаченні поняття «доступ до правосуддя» в зарубіжній літературі автори звертаються до поняття справедливості і розглядають теорії справедливості як невід'ємні елементи «доступу до правосуддя».

Друга підстава пов'язана з історією розвитку міжнародних гарантій звернення до правосуддя (справедливості). Забезпечення доступу до правосуддя в міжнародному праві тривалий час була пов'язана із захистом прав іноземних громадян.

Ще в XVII столітті міжнародні договори закріплювали звернення до національних судів в якості способу врегулювання спору в разі порушення прав іноземних громадян. У договорі про мир і дружбу між Великобританією та Іспанією 1667 р. сторони встановили, що при порушенні прав громадян іншої сторони договору репресалії не повинні застосовуватися до тих пір, поки не буде звернення до правосуддя у звичайному суді.

У XVIII–XIX ст. заборона відмови в правосудді отримала настільки широке застосування в міжнародній практиці, що до початку XX ст. відомий вчений Л. Оппенгейм називав заборону відмови у правосудді щодо іноземця в разі заподіяння шкоди його життю, свободі і власності на території держави судом «міжнародно-правовим зобов'язанням, які існують стосовно кожної держави» [3, с. 114]. Серед стандартів забезпечення правосуддя можна виокремити стадійність судового розгляду. Виділяється три стадії судового розгляду, на яких особі може бути відмовлено у правосудді: 1) до розгляду справи (може виражатися в навмисному створенні перешкод для звернення до суду; незаконний арешт або затримання особи; відсутність розслідування злочину, у якому

особа звинувачується; нерозумному обмеженні часу на подачу позову і т.д.); 2) під час розгляду справи (надмірно тривалий судовий розгляд; порушення процесуальних норм; дискримінація щодо іноземного громадянина і т.д.); 3) після розгляду справи (наявність перешкод при подачі апеляції; невиконання судового рішення; оголошення амністії, в результаті якої заявник не може залучити порушника до відповідальності і т.д.) [3, с. 114]. Крім того, підставою позову держави могли стати не тільки порушують норми міжнародного права, а і явно несправедливі рішення національного суду.

Розроблені в класичному праві стандарти здійснення правосуддя на сучасному етапі стали основою міжнародних стандартів захисту прав людини [8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Підготовчі матеріали («Travaux preparatoires») до Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод містять основні положення, розроблені міжнародною практикою щодо принципу заборони відмови в правосудді. У практиці ЄСПЛ право на доступ до суду охоплює ті ж три стадії судового розгляду: до, під час і після розгляду справи [15, с. 49]. Такі стандарти, як заборона на створення навмисних перешкод звернення до суду, дотримання розумного строку подачі позову, право на доступ до розслідування, на невиконання судового рішення та ін. закріплені і примножені у практиці ЄСПЛ. Разом з тим стандарти принципу заборони відмови в правосудді лягли в основу не тільки права на доступ до правосуддя, але й, наприклад, права на справедливий судовий розгляд, права на особисту недоторканність [3, с. 114].

Характерно, що з кінця XIX століття в правовій літературі починає розроблятися проблема забезпечення доступу до механізмів захисту прав для незахищених верств населення, включаючи осіб, які не мають достатньо коштів для звернення до суду. Основою теорій, покликаних забезпечити доступ всіх верств населення до суду, став принцип рівності перед судом.

Паралельно відбувалися пошуки поняття, що відображає доступність механізмів захисту. Зокрема виділявся принцип доступу до судового захисту, який представляв собою забезпечену державою можливість будь-якої зацікавленої особи звернутися в порядку, встановленому законодавством, до суду за захистом прав та інтересів і їх відстоювання в судовому процесі. Істотним в забезпеченні зазначеного принципу було питання про судові витрати та юридичної допомоги.

У свою чергу, в міжнародній практиці виділяється право на доступ до суду (access to court). Дане право

відображено в практиці ЄСПЛ, а також в Конвенції про статус біженців (1951 р.) і Конвенції про статус апатридів (1954 р.), де воно також включає право на юридичну допомогу і звільнення від судових витрат. Міжамериканський суд з прав людини у своїх перших справах вказував на право доступу до засобів захисту (access to remedies). Дане право знайшло відображення і в Американській конвенції з прав людини 1969 р. [3, с. 115].

Закріплення в правовій науці «доступу до правосуддя» (access to justice) як основної концепції, що відображає забезпечення реальної можливості звернення до механізмів захисту своїх прав, пов'язане з великим компаративістським дослідженням, здійсненим італійською школою права щодо надання та правового регулювання доступу до правосуддя. Так, Козакевич О.М. виділено три хвилі змін, які відбувалися з розвитком правової і соціальної держави в західних країнах: поява права на безкоштовну юридичну допомогу; закріплення в національному законодавстві права на колективні позови і позови на захист публічного інтересу; забезпечення доступу не тільки до судових, а й до альтернативних механізмів розв'язання суперечок, спрощення судової системи [6, с. 22]. Автором сфокусовано акценти дослідження в першу чергу на конкретну людину і її реальні можливості. Професор прагнув зрозуміти які саме бар'єри виникають на шляху до судового захисту.

Систематизуючи виявлені перешкоди, можна виокремити дві їх основні групи: 1) бар'єри, викликані недосконалістю процесуального законодавства. До таких належить, наприклад, відсутність ефективного інституту групових позовів; 2) бар'єри, викликані недостатньою кількістю фактичних можливостей сторін, серед яких брак фінансових ресурсів, відсутність належної юридичної підготовки, фактична нерівність з процесуальним опонентом (наприклад, державним органом) і т.п.

Міжнародне право додало до означеної концепції ще одну її складову – право на доступ до міжнародних систем захисту прав людини [6, с. 22]. Основи правового регулювання даного права було закладено в класичний період.

Звернення до міжнародних механізмів вирішення спорів можливо після вичерпання внутрішніх засобів захисту, проте це обмеження не було абсолютним. Це можливо у випадках, коли у державі немає інститутів, що забезпечують правосуддя, якщо вони не можуть запропонувати адекватне відшкодування чи якщо особа не може ними скористатися в разі нестачі коштів, незнання про можливість

апеляції або через свою думку про неефективність таких заходів. Водночас напрацьовувалось правило обмеження терміну звернення до міжнародного органу. Незважаючи на те, що терміну звернення в принципі не встановлено, арбітражною практикою визнавалися нерозумними терміни в 16 років і більше з моменту порушення.

Однак загальною умовою права на доступ до міжнародних органів захисту прав і в класичний, і в сучасний період розвитку міжнародного права є згода держави визнати юрисдикцію такого органу. Дане питання детально розглядалося в практиці Африканського суду з прав людини у зв'язку з особливістю визнання державами її юрисдикції щодо індивідуальних скарг. Таке визнання могло бути здійснено в будь-який момент після ратифікації Протоколу про створення Африканського суду з прав людини 1998 року, при цьому сам суд визнав можливість здійснення такого визнання вже після подання заяви. Даний Суд підтвердив, що прямий доступ до нього є наслідком відповідної заяви держави і залежить від його розсуду [3, с. 116].

З історії розвитку концепції доступу до правосуддя слідує, що вона була розроблена вже після прийняття універсальних та регіональних конвенцій про захист прав людини, які забезпечують право на справедливий суд. Концепція має особливу, не пов'язану із забезпеченням стандартів справедливого суду, мету правового регулювання – надати кожній зацікавленій особі можливість брати участь в забезпеченій державою процедурі розгляду спору, що зачіпає її права і інтереси, незалежно від економічних та інших можливих перешкод [16, с. 41]. Зазначимо, що звернення, пов'язані із порушенням антидискримінаційних норм міжнародного права активно розглядаються вітчизняною судовою системою.

Головним в характеристиці даної концепції є поняття «доступу» [6, с. 22]. Саме в такому вигляді доступ до правосуддя отримав своє закріплення на міжнародному рівні: в міжнародних договорах, актах рекомендаційного характеру і в практиці міжнародних органів з прав людини.

Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи [17, с. 349], закріплюючи концепцію доступу до правосуддя, передбачає заходи, спрямовані на полегшення доступу: інформування громадськості про порядок звернення до суду і захисту своїх інтересів в судовому розгляді; спрощення процесу; прискорення розгляду; скорочення судових витрат; створення особливих процедур за позовами на незначні суми і по сімейних спорах

[17]. Право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд разом забезпечують ефективний захист прав людини, однак виділення права на доступ до правосуддя показує, що наявність справедливих механізмів захисту в державі недостатньо, якщо доступ до них не забезпечений.

Також можна розмежувати поняття «право на доступ до правосуддя» і «право на судовий захист». Незважаючи на те, що обидва права передбачають можливість звернення до суду, їх зміст не ідентичний. По-перше, відповідно до концепції поняття «правосуддя» означає не тільки судові механізми захисту прав, а й інші, включаючи альтернативні засоби вирішення спорів. Зокрема, ст. 9 Орхуської конвенції встановлює право на доступ до правосуддя стосовно не тільки до судових, а й до позасудових процедур. По-друге, право на судовий захист розглядається як право на захист порушених прав, на їх відновлення, тоді як право на доступ до правосуддя означає можливість участі в процесі, отже, коло суб'єктів даного права набагато ширше. Так, Орхуська конвенція передбачає право на доступ не тільки особи, чиє право порушено, але і представників громадськості [18, с. 9]. Конвенція про права інвалідів закріплює зобов'язання держав забезпечити інвалідам нарівні з іншими ефективний доступ до правосуддя для будь-якого учасника юридичного процесу: як прямого, так і непрямого на всіх його етапах, включаючи розслідування та інші стадії попереднього провадження. Важливою особливістю доступу до правосуддя є те, що можливість звернення до суду розглядається з позиції принципу рівності перед судом [19, с. 39]. І Комітет ООН з прав людини, і Міжамериканська комісія з прав людини в основі доступу до правосуддя розглядають саме цей принцип. У свою чергу Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет ООН з ліквідації дискримінації по відношенню до жінок, Комітет ООН із захисту прав трудящихих-мігрантів визнають рівність в якості однієї з основних складових даного права. Таке поняття про суб'єкт права на доступ до правосуддя знайшло також відображення і в інших документах, прийнятих ООН.

**Висновки.** Підсумовуючи зазначимо, що концепт доступу до правосуддя сформовано протягом тривалого історичного проміжку з врахуванням компоративної специфіки його унормування в міжнародних стандартах та практика. Можна припустити, що процес якісного наповнення «доступу до правосуддя» є динамічним процесом, що слідує стану та способів впорядкування суспільних відносин. Доцільним є доктринальне опрацювання детермінант процесу нормотворення в сфері судочинства.

Список літератури:

1. Ткачук О. Сучасні проблеми здійснення правосуддя в цивільному судочинстві України. 2016. С. 106-111. URL: [http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part\\_2/23.pdf](http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/2/part_2/23.pdf)
2. Сібільова Н.В. Еволюція поняття «правосуддя». Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. Харків, 2005. Вип. 10. С. 186–196.
3. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації: Монографія. Х.: Право, 2008. 304 с.
4. Ясинок М.М. Доступ до правосуддя як важлива гарантія демократичного суспільства. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1. С. 79–85.
5. Ірха Ю.Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Київ: ВАІТЕ, 2020. С. 26–30
6. Козакевич О.М. Фундаментальність права на доступ до правосуддя. Концептуалізація та використання правової спадщини : матеріали Всеукр. круглого столу (26 грудня 2018 р., м. Одеса) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», каф. загальнотеорет. юриспруденції. URL: <https://hdl.handle.net/11300/11949>.
7. Кучинська О.П., Щиголь О.В. Поняття та зміст доступу до правосуддя в кримінальному процесі України. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 20-30. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.3/20-30>.
8. Яковюк І. В. Християнсько-демократична модель соціальної держави (історія та теорія) [Текст]. Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. пр. / ред. кол.: Ю. П. Битяк та ін. Х. : Право, 2002. № 3. С. 24–33.
9. Draft Universal Declaration on the Independence of Justice : final report / by the Special Rapporteur, L.M. Singhvi. Geneva : UN, 24 Aug. 1987. 15 p.
10. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19.05.2006 р. Схвалено Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27.07.2006 № 2006/23. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_j67#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text)
11. Документи інституцій Ради Європи щодо засобів захисту від надмірної тривалості провадження. Ухвалено Комітетом міністрів 24.02.2010 р. на 1077-му засіданні заступників міністрів. URL: <https://rm.coe.int/native/1680701805>
12. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 756 с.
13. Загальна (Універсальна) хартія судді, ухвалена 17 листопада 1999 р. Центральною Радою Міжнародної Асоціації Суддів в Тайпеї (Тайвань). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_j63#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j63#Text)
14. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13.10.94 р.). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994\\_323#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_323#Text)
15. Владишевська В. Поняття міжнародних стандартів у сфері правосуддя: особливості термінології та класифікації. *Юридичний вісник*. 2016. № 3. С. 47-50.
16. Верба І.О. Міжнародні стандарти права на доступ до правосуддя: теоретико-правові засади. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. Вип. 17(1). С. 39-42.
17. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року. URL [http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014\\_1.pdf](http://www.arbitr.gov.ua/files/pages/pd07072014_1.pdf)
18. Бігун В.С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. 303 с.
19. Москаль Р.М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2(115). С. 36-49.

**Yeschenko O.V. THEORETICAL AND COMPARATIVE ASPECT OF THE CONCEPT OF ACCESS TO JUSTICE**

*The article is devoted to the study of the concept of access to justice in terms of its theoretical and comparative characteristics. It is noted that, as of now, there is no unity of positions on the correlation of the concepts «right to access to justice» and «right to international protection», «right to access to justice» and «right to a fair trial». It is established that the right to access to justice can be considered as the right to appeal to the court (narrow interpretation) or as a set of rights related to the judicial process (broad interpretation).*

*Obstacles that contradicted the formation of ensuring the right to access to justice were identified, namely: 1) barriers caused by the imperfection of procedural legislation (absence of an effective institution of class actions); 2) barriers caused by the insufficient number of actual capabilities of the parties (for example, lack of financial resources, lack of proper legal training, actual inequality with the procedural opponent (for example, a state body)).*

*It is noted that the right to access to justice and the right to a fair trial together provide effective protection of human rights, but there must be fair mechanisms for ensuring them.*

*The concepts of «right to access to justice» and «right to judicial protection» have been distinguished. It was established that their content is not identical: 1) according to the concept of «justice» means not only judicial mechanisms for the protection of rights, but also others, including alternative means of dispute resolution; 2) the right to judicial protection is considered as the right to protect violated rights, to restore them, while the right to access to justice means the possibility of participation in the process, therefore, the circle of subjects of this right is wider.*

*It was established that the concept of access to justice was formed over a long historical period, taking into account the comparative specificity of its normalization in international standards and practice. It can be assumed that the process of qualitative filling of «access to justice» is a dynamic process that follows the state and ways of regulating social relations.*

**Key words:** *access to justice, theoretical and legal aspect, principle, idea, fair trial.*